

Ельвіра Чухрай

## НЕПЕРЕКЛАДНІСТЬ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПРОСТІР.

Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). *Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділ VII* (Т. V, сс. 215-248). Київ: Дух і Літера.

Завершальний VII Розділ<sup>1</sup> V тому «Європейського словника філософій» (далі – ЄСФ) присвячено тематиці, що постала на перетині семантичних полів мови, культури й історії. Уже перша стаття, що входить до його складу («Українське бароко» [Кассен, Сігов 2024]<sup>2</sup>), підтверджує слушність такої рубрикації. Адже Леонід Ушкалов, автор статті, описує не лише історію появи термінів «бароко» й «українське бароко» в українській мові, але й історію опису таких галузей української культури, як література, архітектура, філософія, за допомоги другого з них. Стаття є вельми докладною і пізнавальною, адже спирається на широкую джерельну базу. Зокрема, привертає увагу ретельний аналіз текстів, за допомоги якого автор відслідковує доволі детальну хронологію появи терміна. Також ретельно відтворено вжиток остан-

---

© Е.Чухрай, 2024

<sup>1</sup> Розділ VII «Мова, культура, історія» містить чотири статті, написані українськими авторами спеціально для V тому ЄСФ, отже, відсутні в оригінальному французькому виданні 2004 року.

Леонід Ушкалов, *Українське бароко* (с. 215-227)

[§ I. Семантика слова «бароко». Місце і роль бароко в українській традиції; § II. Культура бароко в Україні: А. Українське бароко: доба Петра Могили; Б. Українське бароко: доба Мазепи; В. Українське бароко: доба Кирила Разумовського]

Богдан Огульчанський, *Чин* (с. 228-231)

[§ I. Семантика: «чин» як ранг, спосіб, лад і дія; § II. Етимологія термінів та еволюція значень; § III. Узгодження з інішомовними поняттями та складність перекладу]

Дарина Морозова, *Гість, господар, чужинець, дивак* (с. 232-236)

[§ I. Як розуміти грецького «гостя»? : А. Чужинець; Б. Дивак; В. Гість; Г. Проксен; § II. Гість і господар: А. Hostis і hospes: довіра, недовіра і знову довіра; Б. Як поглибити гостинність української мови? § III. Міграція як образ гостинності]

Надія Грач (§§ I-V), Андрій Васильченко (§§V-VII), *Майдан* (с. 237-248)

[§ I. «Майдан» як місце, акція та дійова особа; § II. Семантика протесту та семантика цінностей; § III. «Майдан» у дзеркалі пропаганди; § IV. «Майдан» як часопростір і «майдан» як трансформація; § V. Семантика єдності та європейські цінності; § VI. Історичні смисли Майдану; § VII. Метаісторичні смисли. Майдан як архетип]

<sup>2</sup> Далі посилання на матеріали V тому ЄСФ подаватимуться спрощено: у круглих дужках номер сторінки після скорочення с., без прізвищ видавців і року видання.

нього в «материковому» і «діаспорному» контекстах української культури (зокрема наголошено на ключовій ролі Дмитра Чижевського, який спирався на німецьку традицію історії мистецтва, що запровадила термін «бароко» в широкий інтелектуальний обіг).

Утім, ідеться про звичайну статтю, присвячену історії понять. У ній не видно роботи з неперекладністю терміна. Це є тим більш дивним, що в II томі ЄСФ було надруковано переклад статті «Бароко» з оригінального французького видання [Мінью 2011], яка могла стати свого роду прикладом для тексту Леоніда Ушкалова. Адже та стаття Клода Мінью теж є вельми «розповідною» й вельми насиченою історичним матеріалом. Але в ній вимогу відображення неперекладності (яка, власне, і відрізняє ЄСФ від безлічі словників з історії понять) дотримано чітко. Адже автор одразу орієнтує читача на те, що термін «бароко» є таким собі «словом-валізкою» або «рухомим позначником»: мандруючи з португальської мови через французьку в німецьку, він набуває дедалі новіших значень [ibid.: 311]. При цьому «конотації, закладені у зміст початкової метафори, все ще живі, тож реалістична ілюзія, номіналістична спокуса та відроджене постгегельянство й досі можуть викликати повернення витиснених значень. Деконструкція цього лінгвістичного палімпсесту шар за шаром є, безумовно, єдиною ефективною протитрутою проти цієї вавилонської мішанини» [ibid.]. Ідеться про термін, який спочатку позначав різні напрями або періоди в історії мистецтва, згодом – просто історичні періоди. І всі ці розмаїті позначення різнилися між собою залежно від конкретних національних культур, в яких фігурували. Тож не дивно, що цей термін протягом тривалої історії зосередив у собі «величезне розмаїття змістів, які перекроювали, вбирали чи заперечували паралельні або сусідні поняття» [ibid.].

На мій погляд, було б логічно хоча би спробувати поставити «українське бароко» у той самий неперекладний контекст, який запропонував К. Мінью. Принаймні це внесло б хоч якийсь мотив неперекладності. Натомість у статті українського автора немає жодних референцій до згаданої статті з II тому ЄСФ.

А от стаття Богдана Огульчанського «Чин» у плані уваги до неперекладності може бути визнана зразковою. Адже важко не погодитись, що «поєднання в одному слові значень “лад”, “ранг”, “спосіб” і “дія” є унікальною властивістю української мови» (с. 228)<sup>3</sup>. Описавши це «унікальне» зібрання сенсів, автор надалі наводить індоевропейську і давньослов'янську етимологію, що лежать в їх основі. Загалом він доходить висновку, що «наявність в українській мові морфеми -чин- зі значенням “порядок” та близькими до нього – це наслідок впливу церковної лексики, тоді як у значенні “дія, діяльність” – це загальнослов'янська спадщина» (с. 229). Церковна лексика в даному випадку приносить із собою аспект *правильного чину*: наприклад, належної відправи церковних обрядів («урочиста, естетично наповнена структурована послідовність дій або церемоній, присвячених об'єкту пошанування (поклоніння)» (с. 230)), належного упорядкування категорій святості (чини святих, ангельські чини тощо). «Чини» в цьому контексті, наприклад, постають не лише типами чернечих згромаджень, але й «різними шляхами до Бога», що обираються ченцями «в залежності від власних покликань» (ibid.).

<sup>3</sup> Утім, як виявиться згодом, таке поєднання слід вважати радше доволі рідкісним, ніж унікальним. Бо сам автор знаходить латинське слово, яке відображає ті самі сенси, що й «чин» (див. нижче, с. 194).

Дуже важливим є акцентування відмінностей між церковнослов'янським перекладом Біблії і мовою *Пересопницького Євангелія*: в останній *чинити* «послідовно відповідає дуже часто вживаним у первісному тексті формам лексеми *ποιέω* “робити, звершувати, чинити”, якій у церковнослов'янському перекладі відповідає дієслово *творити*» (с. 229). Автор констатує, що вже в 2-й половині XIX ст., коли українська літературна мова опановує «загальнокультурні та філософські поняття», морфема *-чин-* виявляється цінним ресурсом, оскільки постає як «поєднання різних семантичних полів – пов'язаних і з дією загалом, і з її початковим етапом (почин), з підтекстом упорядкування, а також із піднесенням (релігійним) сприйняттям буття. Завдяки цьому поєднанню слова *чинити*, *вчинити*, *почин*, *чин* (у значенні дії), похідне від нього *вчинок* отримують відтінок значущості, небуденності [...] і морально-етичного та духовного виміру. Тому можна *чинити по правді* і *чинити зло*, чинити належне й неналежне» (с. 230). Тож поняття вчинок не зводиться до простого значення дії, а «може бути гідним або негідним, видатним і ганебним, прекрасним» (ibid.)<sup>4</sup>.

Аналізуючи можливості перекладу іменника «чин» і похідних від нього слів іншими мовами, автор констатує неповну відповідність польському «*czyn*» (останнє не має значення «впорядкованості» і не виражає «релігійне сприйняття світу») і російському «чин» (яке «не відображає семантику дії» і має додаткові значення, як-от «подчинение», не притаманні українському слову) (сс. 230-231). Натомість, на думку автора, «найадекватнішим відповідником до українського чин, як видається, є латинське *ordo*. Словник латинської мови дає відповідники “ряд”, “послідовність”, “військовий стрій”, “стан” (у значенні суспільної верстви), “порядок”, “розташування”. Також *ordo* може означати “чернечий чин (орден)”» (с. 231).

Гадаю, буде цілком виправданим висновок про те, що стаття «Чин» не лише може правити за зразок зосередженого розгляду аспектів неперекладності, які не розчиняються в історичних описах подій або ідей чи в генеалогіях морфем. На мій погляд, ця стаття може істотно посприяти розширенню вжитку терміна «чин» не лише в перекладах, але й загалом в україномовному філософуванні, яке ще не опанувало повною мірою тих можливостей, які відкриває семантика «чину».

Стаття Дарини Морозової «Гість, господар, чужинець, дивак» передовсім будуватиметься на грецькому лексичному матеріалі, але (через аналіз спільних індоевропейських мовних джерел) доволі плідно виходить на аналіз українських мовно-культурних реалій. Мабуть, багатьох, хто вивчав французьку мову, дивувало, що слово *hôte* означає одночасно і гостя, і господаря, який приймає гостя. Д. Морозова реконструює генеалогію такого слововжитку, виводячи його від лат. *hospes* з аналогічними значеннями, а те – від «протоіталійського \**hostipotis*, що своєю чергою походить від індоевропейського \**g<sup>h</sup>ost(i)potis*» (с. 234). Отже, цей мотив поєднання гостя і господаря в одному слові виявляється фундаментальним для індоевропейських

<sup>4</sup> Щоправда, не зовсім зрозумілим є розвиток цієї думки через співвіднесення з «філософією вчинку», під якою розуміється рос. «философия поступка». Певна річ, «вчинок» перекладається як «поступок», але в перекладі не відтворюється морфема *-чин-*, на якій і побудована вся стаття Б. Огульчанського. Зрозуміло, що концепції «поступка» Михайла Бахтіна чи Сергія Рубінштейна вплинули на концепцію «вчинку» Володимира Роменця (який і в радянські часи публікував свої тексти здебільшого українською мовою). Але навряд чи це є підставою для того, щоб «філософію поступка» подавати винятково через український переклад, ніби лексема «поступок» однопорядкова лексемі «вчинок». Бо тоді, наприклад, і гр. *ποιέω* слід було би передавати через «чин», не наводячи оригінальної форми.

мов і, хоч ми цього вже й не усвідомлюємо, для української також. Адже в «латинському *hospes* укорінений весь романо-германський словник гостинності, зокрема, іспанське, португальське та галісійське *hospedar* дивовижно співзвучні українському “господар”» (ibid.). Виявляється, наші «гість» і «господар» походять з одного кореня, хоч і існують як два самостійні та зовні несхожі слова. Ба більше, слова «господь» і «господа» теж мають «гостьове» походження<sup>5</sup>.

Грецьке ξένος за походженням відмінне від *hospes*, має ще ширший спектр значень: «1) чужий: чужинець, іноземець, варвар, найманий воїн; 2) подорожній: мандрівник, прибулець; 3) дивний: незнайомець, дивак, відчужений, відсторонений; 4) але водночас це той, з ким пов’язує зв’язок гостинності, гість-друг» (с. 232). Наголошуючи на його неперекладності й детально розглядаючи її аспекти, авторка, урешті решт, пропонує кілька висновків щодо збагачення української лексики.

Ідеться передовсім про ресурси для перекладу з греки. Наприклад, ξενοδοχείον у контексті благодійницької діяльності св. Василя Великого було б хобою, на думку авторки, називати «готелем» чи «притулком». Але точніших відповідників наша мова не має, тому «варто підшукати якийсь більш придатні еквіваленти. Ними цілком могли б бути старослов’янські *гостиниця* (зафіксоване в укр. пам’ятках XVI–XVII ст. у формі *гостиниця* [...]) або *господа*, як помешкання «головно для гостей» (\**g<sup>h</sup>ost(i)potis*)» (с. 235). Виявляється пропозиції авторки життєздатними чи ні, головне, на мій погляд, – та інтенсивна робота з проблематизації і розвитку мови, яка є наслідком досліджень неперекладності.

Надзвичайно важливою для всього V тому (і в певному сенсі – для всього проєкту українського видання ЄСФ) є стаття «Майдан», написана Надією Трач і Андрієм Васильченком. Стаття присвячена унікальному випадкові: формуванню на наших очах неперекладного слова, яке вбирає в себе життєву стихію, конвертуючи її в нові сенси. До революційних подій 2004 і 2013–2014 рр. словники фіксували в цьому слові традиційну семантику площі, незабудованого відкритого простору. Натомість революційні події трансформували слово «майдан», сповнивши його неповторним переплетінням значень.

Звісна річ, «майдан» (можливо, поки що) не є власне філософським терміном. Але, на мій погляд, він приречений ним стати в ближчій перспективі. Зрештою, він уже поволі ним стає, оскільки жодне глибоке філософське осмислення сучасного стану демократій і демократичної ідеї не може обійтися без цього слова. Наголошу: ідеться не лише про рефлексію над локальним українським досвідом, а про глобальні процеси, квінтесенцією яких судилося стати цьому досвіду. Тому я би сказала, що йдеться про унікальну ситуацію створення історії філософії на наших очах – із живого досвіду подій, вольових прагнень, ціннісних протистоянь, випробовування практичних меж і обрисів того, що раніше поставало лише у вигляді тез, ідей і гасел.

Статтю «Майдан» я сприймаю як свого роду нагромадження і первинну класифікацію матеріалу щодо ключового слова 2013–2014 років. Автори опрацювали велику кількість текстів, присвячених виразненню нових значень. Усі ці значення не так

<sup>5</sup> «Зі словом *господь* пов’язані два вживаних нині слова, сучасне значення яких, щоправда, віддалилося від словника гостинності – це “господар” і “господа”. Якщо “господа” нині означає власну домівку або господарство, то в давнину воно вказувало на домівку для мандрівників» (с. 235). Отже, можемо визнати, що єдність значень «гостя» і «господаря» колись була властива й нашій мові, але згодом зникла з ужитку.

просто перелічити, але найголовніші є очевидними: майдан як 1) місце протесту<sup>6</sup>; 2) сам протест (причому не лише як подія чи феномен, але і як ідея, символ); 3) час тривання протесту, який переходить у час трансформації – як суто ментальної, так і суспільної (отже, з процесуальності протесту «Майдан» перетворюється на процесуальність суспільної зміни); 4) учасники протесту, тобто громада Майдану (включно з усіма його прихильниками); 5) метаісторичний архетип «спротиву та визволення» (с. 246).

Це розмаїття сенсів важко привести до концептуальної єдності. Однак тут здається доречним, скориставшись прикладом Томаса Гобса з його образом держави як Левіафана, уявити Майдан, уособлений феноменами самоорганізації, мотивації, прагнень, дій, самопожертви, як свого роду живий організм, здатний існувати не лише у фізичному, але також і в ментальному та історичному часопросторах. Такий образ, здається, мав би наочність, достатню для поєднання аспектів, описаних вище. Авжеж, образ – не поняття, однак Гобсів образ Левіафана теж не розглядався його творцем як заміна для відповідного поняття. І навряд чи хтось буде сперечатися, що добрий образ радше сприяє, ніж шкодить влучній концептуалізації.

Ці первинні узагальнення і класифікації автори прагнуть вивести на вищий концептуальний рівень, застосовуючи (або цитуючи) низку доречних, на їхню думку, підходів (від Тен ван Дейка до того ж таки М. Бахтіна і Сергія Кримського). На мою думку, намітивши цей шлях, автори зробили велику справу. Навряд чи нам слід очікувати появи чогось на кшталт «філософії Майдану». Проте це поняття має велике філософське майбутнє, якщо воно стане концептуальною частиною предметних досліджень у межах соціальної, політичної чи моральної філософії. Те, що сьогодні описується як неперекладність, може згодом стати креативним імпульсом для адекватного, нестереотипного філософського осмислення новітніх суспільних процесів. Тобто виявитися ще одним плодом того «духу Словника», про який ідеться в Післямові до V тому. Коли ми кажемо, що досвід України може стати чинником прогресу й шансом на визнання для української філософської думки, то не в останню чергу ця можливість залежить від потужних концептуальних інструментів, описаних у V (сподіваюся, першому з нової серії) томі ЄСФ.

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). *Європейський словник філософії: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділ VII* (Т. 5, сс. 215-248). Київ: Дух і Літера.
- Мінью, К. (2011). Бароко. In Б. Кассен & К. Сігов (Ред.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 2, сс. 311-314). Київ: Дух і Літера.

Одержано 4.09.2024

---

<sup>6</sup> Це додаткове значення здається найочікуванішим, оскільки вже певною мірою закорінене в українській історії та культурі. У статті ця закоріненість відображена (с. 238) через згадки про майдан як місце зібрань козаків на Січі (як в історичній, так і в художній літературі), а також про «революцію», що відбувається «на майдані коло церкви», описану Тичиною. З цього прямо випливає мотив «Запорозької Січі XXI століття» (с. 245). Отже, ідеться радше про актуалізований, ніж про новостворений сенс.

## REFERENCES

- Cassin, B., & Sigov, C. (Eds.). (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapter VII* (Vol. 5, pp. 215-248). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Mignot, C. (2011). Baroque. [In Ukrainian]. In B. Cassin & C. Sigov (Eds.), *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables*. (Vol. 2, pp. 311-314). Kyiv: Duh i Litera.

Received 4.09.2024

---

### ***Elvira Chukhrai***

**Untranslatability as Historical Chronotope. Cassin, B., & Sigov, C. (Eds.). (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapter VII* (Vol. V, pp. 215-248). Kyiv: Duh i Litera.**

Review of Chapter VII “Language, Culture, History” from Volume V of the European Dictionary of Philosophy (Kyiv: Duh i Litera, 2024).

---

### ***Ельвіра Чухрай***

**Неперекладність як історичний часопростір. Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). *Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділ VII* (Т. V, сс. 215-248). Київ: Дух і Літера.**

Огляд розділу VII «Мова, культура, історія» з V тому Європейського словника філософій (Київ: Дух і Літера, 2024).

---

***Elvira Chukhrai***, Senior lecturer of Philosophy & Humanities Department at Vinnitsia National Technical University (Ukraine).

***Ельвіра Чухрай***, старший викладач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

e-mail: [elvica888@gmail.com](mailto:elvica888@gmail.com)

---